

İslam Şehrine Dair Sosyolojik Okumalar

*

Sociological Readings about Islamic City

İslam Can*

Özet

Son yıllarda akademik çevrelerde şehrin doğasına yönelik yapılan çalışmaların arttığı görülmektedir. Bu artışta Türkiye'nin gündeminde olan kentsel dönüşüm politikalarının etkisini göz ardı etmemek gerekir. Ayrıca bu tartışmalarda hakim görüş olan, Batı tarzı mimarinin Türk toplumunun kültürüne ve geleneklerine aykırı olduğu düşüncesi, geleneksel mimariye olan merakı da cezp etmektedir. Bu bağlamda İslam şehirlerinin doğasının bir kez daha keşfiyle birlikte İslam mimarisine duyulan ilgi, kentsel dönüşüm sonrasında yeniden kurulacak şehirler için ilham kaynağı oluşturmaktadır. Bu çalışmada İslam şehirlerinin sosyal dokusuna dair sosyolojik okumaların yanı sıra İslam mimarisinin toplumun sosyal, siyasal ve ekonomik ilişkilerinin mahiyetini tayin edici rolü üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: İslam şehri, İslam mimarisi, müslüman toplum, kent sosyolojisi

Abstract

It has been seen that the studies that focus on the nature of the city accelerated for the last decades. It is better to notice city transformation policies in Turkey for this acceleration. The most powerful one of these debates is West architecture does fit with Turkish culture and traditions. This sight makes traditional architecture popular in Turkey. In this context the interest towards Islamic architecture with the discovery of Islamic city nature inspired the cities which will be built after city transformation. In this study, it will be focused on the sociological readings of Islamic city fabric with the role of the Islamic architecture in the relationship between social, political and economic entities.

Keywords: Islamic city, Islam architecture, muslim society, urban sociology

---

* Arş. Gör., Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü, Konya, islamcan@hotmail.com

Giriş

İnsanların eliyle kurulan şehirler, o toplumun siyasal, sosyal, ekonomik ve dini yaşantıları hakkında bizlere fikir verir. Şehrin ibadet mekanları, çarşıları ve hatta yolları dahi yaşanan devrin ve sahip olunan medeniyetin önemli göstergelerindedir. Şehirlerin ve mekanların gittikçe aynileşmesi ve birbirine benzetme konusunda gösterilen gönüllü çaba, içinde bulunduğumuz mekanı tüketmeye yönelik ciddi bir suikast girişimi olarak nitelendirilebilir. Eski medeniyetlere dair herhangi bir kalıntı bulunduğu büyük ölçüde finans ve emek harçayarak bu yapıtları kültürel mirasa kazandırmaya çalışanlar, bir önceki medeniyetin ürünü olan ev, çarşı gibi tarihi mekanları görmezden gelen ya da kentsel dönüşüm adı altında olabildiğince çok katlı binalar dikerek bu mekanların kalbine hançer saplayanlar, büyük bir travma yaşadıklarının kuşkusuz farkında değiller. Oysa şehir, beden gibidir. Hüküm süren medeniyetin ruhunun, şehrin caddelerinden çeşmelerine, bahçelerinden evlerinin odalarına kadar bir bedene giydirilmesi hadisesidir. Şüphesiz ki bu bedende bulunan bütün organların medeniyetin ruhuna uygun davranması beklenir. Ancak günümüz şehirleri, inşa edilen yeni yapılarla birlikte adeta bir doku ya da organ uyumsuzluğu yaşamaktadır. Cumbalı bir evin yanı başına dikilen bir rezidansın, mahremiyet kaygısının ne ölçüde dikkate alındığı hakkında elbette bize fikir vermesi umut edilir.

Şehirler bir kimliğe sahip yapılardır. Her şehir kendi yapısına özgü bir kimlik, kişilik, imaj ve yaşam giyindir. Her şehir bir dil ve gramer geliştirir; o şehirde yaşamamanın, ona tutunmanın yolu şehrin dilini ve gramerini çözmekten geçer (Alver, 2012: 19). Söz konusu bu kimliğe ve gramere fazlasıyla sahip olan İslam şehirlerinde ise, inşasında dinsel kaygıların yönlendirmesiyle oluşturulan mekanın ürettiği toplumsal ilişkilerin niteliği son derece önemlidir.¹ Modernizmle geleneksel

---

¹ Birçok İslam tarihçisi ve gözlemcisi İslami mesajın ilk olarak verildiği yerin coğrafi özellikleriyle beşeri özellikleri arasındaki şaşırtıcı tezada dikkat çekmiştir: Esasen göçebe

İslam'ın karşı karşıya gelmesi, pek çok Müslümanın zihninde ve ruhunda gerilimler yaratmış ve bu durum şehirlere de doğrudan doğruya bir karışıklık ve kaos biçiminde yansımıştır.² Düşünce anlamında gözlenen bu sürtüşme ve anlaşmazlıklar, İslam dünyasının modernleşmiş bölgelerindeki müslümanların hayatını kuşatan mimari çevre ve şehirlerde de somut bir biçimde kendini göstermektedir (Nasr, 2001: 201). Şehir olgusunun dil, din, kültür ve medeniyet ekseninde farklı yorumlara tabi olması, her kültür, din ve medeniyet çevresinin şehri kendine özgü algılaması ve yorumlamasından dolayıdır. Günümüzde küreselleşme gerçeği her ne kadar şehirleri tek tip yaşam tarzına göre dönüştürmekte, işlevleri ve nitelikleri yönüyle standartlaştırmaktaysa da, halen her kültür dünyasının kendini sunmasında kendi şehirlerine sarılması önem taşımaktadır. Şehir olgusunun bir kültür çevresinde kendine özgülükleriyle ayırt edici bir kimli kazanması her şeyden önce dinsel bir temele sahiptir. Bu yüzden şehir din ilişkisi ele alınmadan şehirlerin tarihsel, sosyolojik serencamı ve kimliksel özellikleri tam olarak ortaya konamaz (Çelik, 2012: 240). Dolayısıyla yaşanan bu düşünsel kaos ve karışıklıktan mülhem bu çalışmada, geçmiş yüzyıllarda oluşturulan İslam şehirlerinin mimarisinden hareketle, bu yapıların sosyal ilişkilerdeki kurucu misyonunu ve değer merkezli şehircilik anlayışının insanların ihtiyaçlarına ne şekilde katkı sağladığını ve şehirlerimizi kaybetmenin

---

bedevilerin ya da yarı yerleşik yaşadığı Arap Yarımadası ve birkaç yüzyıl sonra beliren tipik görünüşüyle Müslüman alemi; yani Hindistan'dan Batıya kadar uzanan, kara ve deniz yoluyla her türlü ürünün ve bilgi dallarının, fikirleri ve kültürlerin akışının gerçekleştiği dev bir şehirler ağı gibidir (Michon, 1997: 14-15). Böyle bir şehir ortamında ortaya çıkan İslam dini, sonraki yüzyıllarda şehirlere kimliğini ve rengini vermede oldukça başarılı olmuştur.

² Bu değişim ve dönüşüm sürecini anlamlandırmak için Batılılaşmanın Müslümanlar üzerindeki iki önemli etkisini yeniden gözden geçirmek gerekmektedir. Bunlardan ilki, sekülerleşmenin yayılması, hem içsel hem de dışsal faktörlerle ilgili olan ikincisi ise geleneğin yani dinin, İslam sanatının yöntem ve ilkelerinde mevcut olan eşya üretimi normlarını ve hikmet prensiplerini dışarıda bırakarak, sadece Şeriat'ta belirtilen biçimiyle insan amellerinin ilkelerini içerecek tarzda daraltılmasıdır (Nasr, 2001: 202).

aslında yaşamımızı ve varoluş biçimimizi kaybetmek olduğunu, şehrin dilini ve gramerini çözmeye çalışarak tartışacağız.

I. İslam Şehrinin Genel Özellikleri

Kent, insanlık tarihinin belli bir anında ve belli koşullarla oluşan ve sosyal, kültürel, iktisadi, tarihsel, dini, mimari, estetik yönüyle temayüz eden bir yaşam alanıdır. İnsanlık tarihinin önemli bir kavşağı ve dönüm noktasıdır. Keskin bir yönelim, başka bir hayat inşa etme, yeni argümanlarla düşünme pratiğidir. Etkili, yankılı, sarsıcı, çoğul bir süreçtir. Ardında nice yıkım, yokluk, sefalet bırakan ama hep bir anıt, ihtişam, gurur, kibir, zenginlik abidesi olarak yükselen bir alandır (Alver, 2012: 9). Şehirler, tarih boyu insanoğlunun ideallerini daha büyük bir dünya içinde kurma çabasının sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bugünün şehirlerine baktığımızda, biri görüldüğünde diğer hepsi hakkında belli bir fikir edinilebilir. Derin çehre farklılıklarına rağmen ortak bir çizgide gelişmeleri, şehirlerin ait olduğu medeniyetin değerlerine bağlı kurulmalarından ve gelişmelerinden kaynaklanır. Mesela; Avrupa şehirleriyle, Çin şehirleri veya İslam şehirlerinin arasında ilk bakışta gözle görünür farklılıklar vardır. Bu farklılıklar coğrafi şartların bir sonucundan öte, insanların inanç, yaşam biçimi ve hedeflerindeki öncelik farklılıklarından kaynaklanmaktadır (Demirci, 2003: 130). Bir yerde toplaşmanın ya da yoğunlaşmanın kentin kökeninde çeşitli roller oynayan farklı ihtiyaçlar yüzünden meydana geldiği bir gerçektir. Tarihte üç tür gereksinim insanların bir araya toplanmasına sebep olmuştur: Besin, savunma ve değiş-tokuş. Bunların her biri, ilkel durumdaki bir toplaşmanın gelişmesini destekleyen bir büyüme faktörünün eklendiği başlatıcı faktörlerdir. Böylelikle haftalık bir pazarın ya da panayırın kurulması ve korunma amacıyla duvarların inşa edilmesi, bir kasabanın zamanla kent haline gelmesine neden

olmaktadır (Elisséef, 1997: 116). Bu süreç dahilinde kurulan ve dizayn edilen şehirler içerisinde İslam şehri, inanç ve değer temelinde kaygılar üzerine şekillenmiştir. İlahi tevhit dini olan İslam'ın tevhidî yapısı toplumları olduğu kadar bireyleri de tek bir Tanrı'ya kulluğa teşvik etmeye ve gündelik faaliyetlerinde yalnızca Şeriat'ın otoritesine yer vermeye çalışır. Dolayısıyla İlahi Yasa Koyucunun isteğine uygun olarak kentsel bir toplumun sadece dini kurumları olabilir. Bu durum Müslüman şehirlerdeki politik, sosyal ve ekonomik kurumları da ziyadesiyle şekillendirmektedir (Michon, 1997: 14). İslam şehirciliği ve yerleşimi; Kur'an ve sünnet üzerine temellenen Batıni ilkeleri, sembolleri ve entelektüel dayanaklarıyla içerden; bu etkinliğin kuşattığı ve eğittiği, toplumsal ve beşeri ortam itibarıyla dışarıdan biçimlendirmiştir. Batıni ve metafizik boyut; doğrudan Kur'ani vahiyden ve ilahi kelimeden, bu kelâmın insanların gönüllerinde yankılanışından doğan dini sanattan, Hz. Peygamberin ruhundan, geleneksel Müslüman şehrini bir örtü gibi kaplayan huzuru nebiden kaynaklanır. Harici boyut ise, bir Müslüman şehrine asıl çehresini kazandıran İslami mimarinin gelişmesi için toplumsal ve beşeri zemini hazırlamıştır. Bu düzeyde kurumlar, toplumsal ilişkiler, fiziki planın kullanılışı ona ayırıcı özelliklerini kazandırır (Demirci, 2003: 133). Bu yönüyle İslam şehri Müslüman kimliğin diri tutulmasına ve sürekliliğini korumasına olabildiğince katkı sağlamaktadır.

Kur'an köylerden *kura* diye bahseder ve haccın merkezi Mekke'yi *Ümmü'l Kura* olarak adlandırır. Mekke kabilelere bölünmüş ve her kabilenin bir şeyhi vardı. Buna mukabil hicretten sonra Yesrib, otorite ve adaletin beşiği olarak *Ümmet*'in merkezi olmasına atfen *Medine* yani şehir diye adlandırılmıştır (Duri, 1997: 63; Cansever, 2002: 98). Bundan dolayıdır ki İslam şehirlerinin fiziki ve sosyal yapısındaki benzerliklerin esas sebebi modelini Hz. Peygamberin Medine'sinden almasından kaynaklanır. Bütün İslâm şehirlerinde Medine'nin bir uzantısını görmek mümkündür. Bu etkileşim öylesine geniş olmuştur ki, cami mimarisinden, caminin o dönemdeki yüklendiği misyonlara kadar bütün

yönüyle taklit edilmeye çalışılmıştır. Özellikle İslâm'ın ilk üç asrı boyunca caminin Müslüman şehirlerinde, sosyal, kültürel, siyasi, askeri ve hatta iktisadi amaçlar bakımından yoğun olarak kullanıldığı görülmektedir (Çelebi, 1983: 95-107'den akt. Demirci, 2003: 137). İlk şehirlerin kurucularına ilham veren ve yüzyıllar boyunca Müslüman kanun adamları ve idarecilerine örnek olan Medine, İslami şehir modeliydi ve her zaman büyük bir ölçüde öyle kaldı. Semavi mesaj, Hz. Muhammed'in kişiliği ve ilk inananların edindiği cemaat disiplininin üçlü etkisiyle kurulan bu ilk İslam şehrinin bıraktığı güçlü iz olmaksızın, cihatta savaşanların çok eski kültürlerin mirasçısı olan o geniş kıtalarda şaşmaz İslami ideallerini ve yaşam biçimlerini kabul ettirmeleri düşünülemez. Gerçek şudur ki, fetihler tarihi şehirlerin yapısını hiçbir zaman bozmadı. Fetih esas olarak savaşçılar ve düzeni ordular arasında geçen bir olaydı; Bizans ve Sasani İmparatorluğu'nun baskısı altında inleyen halk da fazla bir direniş göstermedi. Fethin bu kadar hızlı gerçekleştirilmesi, bu şehirlerin eski düzenlerini ve belirli özelliklerini koruyarak onların yeni yapılanmalarına uyum sağlamasını kolaylaştıran bir tür tekamüle yardım etti (Michon, 1997: 16).

Bir şehrin şekli, kökenine bağlıdır. Bazı şehirler daha önce hiçbir şey olmayan yerde ya da birkaç ufak tefek evin bulunduğu yerlerde tek bir kişinin kararıyla kurulmuştur. Kamuya ait önemli binaların yerini gösteren hazır plan olmaksızın bir şehrin oluşturulmasından bahsetmek olanaksızdır. Bu yapay bir planın genellikle "yeni şehir" olarak adlandırılan yeni bir topluşmaya uygulanması anlamına gelmektedir. Doğu'da müslümanların fethettiği *emzarlar* yani Kufe, Basra, Fustat, Bağdat'ın Yuvarlak Şehri ve yarım yüzyıl boyunca Abbasilere başkentlik yapan Samarra gibi kentleri buna örnek gösterebiliriz. Diğer grupta ise, kökenleri yerleşim bölgelerinin bir topluluğun ihtiyaçlarını diğerlerinden daha iyi karşılmasına dayanan "kendiliğinden oluşan kentler" yer almaktadır. Bu tür toplanmalarda önceleri bir kasaba olmuş daha sonra ise zamanla gelişerek şehir haline gelmiştir. Palmire'deki Bel Tapınağında, Mağrib'te Rabat'ta bir mescid etrafında gerçekleşen

şehirlleşme bu duruma örneklik teşkil eder (Elisséef, 1997: 114). Geleneksel İslam'ın dünyayı fani bir şey olarak görmesi, şehrin şeklini ve fiziki özelliklerini de belirlemiştir. Bundan dolayı İslam şehirlerinde mimari tasarım, gösteriş ve dünyevilikten kaçınmaya çalışmıştır. Geleneksel Müslüman, şehri hem Allah'ın bizzat kendisi, hem de Allah'ın eseri olan bakir tabiat karşısında geçici ve fani bir şey olarak görmekteydi. İslam mimarisi basit inşaat malzemelerine bağlı kaldı ve enerji kaynağı olarak ışık ve rüzgar gibi temel tabiat güçlerini kullandı. Cami ve ev avluları içerisinde bakir tabiatın sükunetini, ahengini ve huzurunu yeniden yaratarak şehre tabiatı kattı. Ancak manevi duyarlıkları sekülerizm tarafından köreltilen modern Müslüman, insanın yeryüzündeki hayatının faniliğini ve doğayı kaplayan huzur ve ahengi unutmıştır. O artık rekabet ettiği modern Batılı birey gibi, sanki ilelebet yaşayacakmışçasına evler inşa etmek, tüm varlığı tabiata meydan okumaya, tabiat kaynaklarının tüketimine ve ritminin ihlaline dayalı şehirler kurmak istemektedir. Modern insanın ve seküler Müslümanın arzusu, içinde Allah'ın yer almadığı bir çevre meydana getirmektir (Nasr, 2001: 205). Kabristanlar örneğinde olduğu gibi bu durumu çok kolay müşahade edebiliriz. İslam şehirlerinde şehrin girişlerine ya da yol üzerlerine ve müslümanların ahiret düşüncesini diri tutmak ve bu dünyanın diğer dünyayla olan bütünselliğini korumak için yapılan mezarlıklar, seküler insanın/Müslümanın faniliğini unutturmak adına artık gözden uzak ve şehrin en ücra köşelerine konulmaktadır.

İslâm şehirlerinin dikkat çekici özelliklerinden birisi de karmaşık bir topografyaya sahip olmasıdır. Bu yüzden Batılı seyyahlar, gözlemciler ve araştırmacılar, İslâm şehirlerinin herhangi bir planının olmadığını düşünmektedirler. Fakat iyi incelendiğinde, camiler etrafında şekillenen mahallelerin bir toplamı olduğu görülür. Karmaşık görüntüsünün özünde bir düzenliliği vardır (Cansever, 2002: 90; Demirci, 2003: 143). İslami düşüncede "tevhit" ilkesi, bir birine zıt unsurları birleştirir. Böylece aynı temel ilkelerin değişik uygulamaları olarak meselelerin tevhit edilmesi; kozmoloji ile matematiği de bütünleştirir. Bu da sonuçta

güzellikle faydayı bir birinden ayırlamayacak şekilde bir birine bağlar. Fakat Aydınlanma dönemiyle beraber gelen epistemolojik parçalanma, güzellikle faydayı birbirinden ayırmıştır. Tevhit ilkesi etrafında İslam matematiğinde geometri, kozmoloji, müzik, astronomi bir biriyle ilişkili iken; Dekart matematiği bu ilişkileri kopararak geometriyi salt pergel ve cetvele indirgedi. Aynı durum Simya'dan Newton fiziğine geçişte de söz konusu oldu. Bu olay insanlık için belki de en talihsiz gelişmelerin başlangıcı oldu. Çünkü sekülerleşen bilim, insanın ruhen muhtaç olduğu güzelliği ihmal ederek sadece fayda ve menfaat üzerine kurulu şehirler inşa etmeye başladı. Organik alanın yerini mekanik alan aldı. Mimari; hikmetle, hünerle, sanatla alakasını keserek salt dünyevi bir matematiğe dönüştü. Böylece şehir mekanları da mekanik bir kimliğe büründü. Neticede insan tabiatına aykırı, sıhhsiz, zevksiz, tabiata ve fitrata aykırı, mekanik şehirler ortaya çıktı (Cansever, 2002: 48-49; Bulaç, 1993: 205; Nasr, 2001: 213-215). İslam mimarisi gerçekte, evrensellik ve dünya çapında uygulanabilirlik bahanesiyle yabancı modelleri taklit eden, çirkin ve kişiliksiz bir üsluplar yığını tarafından yutulmuştur (Nasr, 2001: 202). Aslında İslami şehrin en belirgin özelliği, her bir kişinin İlahi Kanun Koyucunun iradesine teslim olmak için harcadığı çaba ile, bu çabayı destekleyen ve yardım eden cemaat yapısının sürekli bileşimidir. Kolektif sonuçlarını ve kurucu öğelerini göz ardı edemeyeceğimiz çeşitli ferdi yükümlülükler (farz-ı ayn) tekrar karşımıza çıkacak; İslami şehirde ferdi kurtuluş için çalışılması, İlahi mesaj cemaate tevdi edilmekle birlikte hikmet kurumlarının kutsanmasını gündeme getirir ve adalet numunesi de bu kurumların içeriğini kendi üyelerinin istikametinde korur (Michon, 1997: 18). Çünkü İslam'da adalet kavramı esastır. İslam alemi aynı zamanda "Adalet alemi" (Dar'ül Adl) olarak adlandırılır, çünkü burada adil olan Allah'ın yarası hüküm sürmektedir. Burada adalet kavramıyla ilgili olarak Platoncu adil toplum görüşü arasındaki benzerlikten de söz etmek gerekir. 10. yüzyılda hem Platoncu görüşün bir üyesi, hem de Müslüman olan Farabi, faziletli ve namuslu bir şehir idealini (Medinetü'l Fazıla) şu şekilde tanımlamıştır: "İnsanların

dünyada adalet ve dayanışmaya dayanan cemaate ait kurumların sağladığı olanaklarla mümkün olduğunca hayatta zevk almaları ve mutlu olmaları". Böylelikle Allah'ın emrettiği bu düzenin devam etmesi için, şehrin derin bir dini bilgi ve anlayışa ve aynı zamanda "neyin adil olduğuna karar verebilmelerini" temin eden ahlaki niteliklere sahip kimseler tarafından yönetilmesi gerekmektedir (Michon, 1997: 38-39).

Günümüzde şehirlerimizi süsleyen cami, saray, medrese, han, hamam ve türbe gibi tarihi yapıların pek çoğu incelenmiş olmasına rağmen bu mimari unsurların yer aldığı "şehir ve şehircilik anlayışı" konusunda yeterli açıklamalar henüz yapılmamıştır. Şehirlerimizi bu mimari unsurların geçmişlerinde yatan bazı gerçeklerin anlaşılabilmesi, karanlık kalan birçok noktanın gün ışığına çıkarılabilmesi için şehirciliğimizin tarihi boyutlarıyla araştırılıp ortaya konması gerekmektedir (Can, 1995: 1). Çünkü Osmanlı Devleti'nin yıkılmasından sonra her şeyde olduğu gibi şehir planlamasında da Batı tipi şehircilik anlayışı model alınmıştır. Böylelikle Cumhuriyet döneminde şehirlerde uygulanan imar faaliyetleriyle şehirlerin ana güzergahlarının değiştirilmeye çalışılmasının temel hedefi, şehirleri camilerin nüfuzundan ve geleneksel dinamiklerinden kurtarmaktı. Bugünkü Süleymaniye'nin, Eyüp Sultan'ın ana güzergahların dışında tutulması ve turistik değerleri fark edilene kadar bu bölgelerin atıl bırakılması; geleneksel İslam şehir yaşantısına ve onun şahsında camilere yönelik sistemli bir karşıtlığın sonucudur diyebiliriz. Onların yerine Batılı değerleri temsil eden meydanlar ikame edilmeye çalışılmıştır (Demirci, 2003: 135). İslam şehirlerinin merkezini oluşturan caminin yerini, Batı şehirlerinde aynı işlevi gördüğüne inanılan meydanlar almıştır. Çünkü Batı şehir tarihi bir anlamda meydanda ve meydan etrafında örgütlenen ekonomik ve siyasal toplumsallıktan oluşmaktadır. XI. yüzyıldan itibaren özellikle Kuzey İtalya şehirlerinde "piazza" denen, Türkçeye "piyasa" olarak uyarlanan, büyük meydanlar; ekonomik, sosyal ve siyasal hayatın merkezi olmuşlardır. Dolayısıyla Ortaçağın Müslüman şehirlerinde, dönemin Avrupa kentlerindeki kilise meydanı ya da şehir

meclisinin önündeki geniş alana benzeyen kamuya ait bir toplanma yeri bulunmamaktadır. Dini toplantılar için daima sütunlarla çevrili geniş bir avlusu olan cami kullanılıyordu. Ayrıca şehrin dışında yer alan meydan, hipodrom ya da binicilik alıştırılmalarının yapıldığı alan ve iki büyük bayramda topluca namaz kılınan *musalla* gibi yerlerde de toplantılar yapılmaktaydı (Elisséef, 1997: 126-128).

Geleneksel İslam şehirlerinde kurumlar ve onların yöneticileri kendilerini çarşı-pazar ve mahalle hayatında kamu ahlakının gözetleyicisi ve denetleyicisi olarak görüyorlardı. Kethüda esnafın işlerine nezaret ederken, muhtesip çarşı, pazarda bu görevi yerine getiriyordu. İdari olarak en küçük birim olan mahallede imam asayişin sağlanmasında ve mahallenin ihtiyaçlarını karşılamada özel görevler üstlenmiş bir temsilcidir. İmam bir şekilde mahallenin resmi ve dini otoritesi olarak işlevler üstleniyor, gayri meşru olayları güvenlik görevlilerine bildiriyordu. Bir kamusal özdenetim sağlayan mahalle bir bakıma kamu ahlakına uymayan kişileri dışlayarak toplumdan tecrit edebiliyordu (Çelik, 2012: 248-249). Ayrıca geleneksel Müslüman şehirlerinde halife ya da sultan yönetiminde kanunların yorumlanması ve uygulanmasıyla ilgilenen temel kurumlar şunlar oluşturmaktaydı: a. İl yöneticisi konumunda olan Vali ya da amil, yardımcısı eş-şurta (polis); b. Hakim konumunda yer alan kadı, yardımcısı onaylanmış tanıklardan oluşan bir grup veya noterler (şuhud ya da udul), c. Pazar yerlerinin ve kamu ahlakının denetleyicisi konumunda olan muhtesib ya da sahibu's-suk, yardımcısı çeşitli mesleklerin başkanları (arifler veya eminler) ve şehirlerdeki mahallelerin başkanları, d. Bu kurumlara ilaveten şeriatın hükümleri uyarınca, İslam şehirlerinde özerk bir statüye sahip olan ve bu yüzden idari açıdan özel bir kategori oluşturan Korunan Cemaatlerin (Zimmiyyun) yani Yahudilerle Hıristiyanların liderleri vardı (Abdurrahim, 1997: 52-23). Bundan şu anlaşılmaktadır ki, Ortaçağ İslam şehirleri, duvarlarla dini gruplara göre alt bölümlere (harat) ayrılan mahallelere, yani her biri gerçek bir kentsel birim olan yan yana sıralanmış bölgelere bölünmüştü. Örneğim Şam'da şehrin kuzeydoğu

kesiminde St. Paul'le birlikte çeşitli derneklerin toplandığı Hıristiyan mahallesi ve güneydoğuda Bab Kaysan yakınında Yahudi mahallesi vardı; Müslümanlar da şehrin Batı yakasında oturmaktaydı. Her harat çıkmaz sokaklara açılan bir ana caddeyle bölünüyor ve bu cadde sağlam yapılarla kapatılabiliyordu. Alt bölümlerde toplumsal hayatın tüm gereksinimlerini karşılayan her tür kurum mevcuttu, bunlar mescid, hamam, fırın, meyve sebze satıcısı (bakkal), baharat, yağ satıcısı (saman) ve lokantadan (tabbak) oluşuyorlardı (Elisséef, 1997: 128). Buradan hareketle İslam şehrinin göbeğinde bulunan çarşılar, ticari ilişkilerin büyük oranda yapıldığı bir sosyal mekanizma olarak anlaşılmaktadır. Çünkü şehirlerin cezp ediciliği, ekonomik hayatın canlılığıyla doğrudan ilintilidir. Müslüman dünyasında üç tür temel ticari ilişki biçiminin olduğu söylenebilir. Bunlar; 1. Kentlerin bulunmadığı kısmen yoğun nüfusu olan yerlerdeki haftalık kırsal kesim pazarları. Bu pazarların genel bir özelliği, alıcı ve satıcıların nerdeyse yarım günlük yollardan gelmeleridir. Kuruldukları haftanın gününe ya da yerine göre adlandırılan bu pazarlar, bazen de kentlere gitmektedir. 2. Fuarlar 3. Kent pazarlar. Bunlar en önemlileridir ve onlarla ilgili arkeolojik ve sosyo-tarihi belgeler mevcuttur. Buradan anlaşıldığı üzere, kent yalnızca Müslüman uygarlığının merkezi olarak seçilen bir yer değildir; aynı zamanda son derece karmaşık bir yapısı vardır. Dolayısıyla sosyo-ekonomik açıdan bakıldığında; ithalat ve ihracat ticaretini, gıda maddeleri ve ham madde kaynaklarını, kentten kırsal kesime yapılan satışları, ülke içi ihtiyaçların karşılanmasını ve ülke içi yeniden dağıtımını da göz önünde bulundurmak gerekir (Chalmeta, 1997: 132-133).

İslam şehirlerinde kutsal yerlerin hep aynı mevkide kurulması yasasına uyan mimarların, eski tapınak ve Bizans kilisesinin bulunduğu yere inşa ettikleri büyük cami ise dini bölümün merkezidir. Yakınında gusül abdesti alınabilmesi için daima bir hamam bulunur. İlk önceleri hukuki ve eğitimsel faaliyetler camide yürütülüyordu, fakat 12. yüzyıldan itibaren Büyük Cami'nin etrafına gerçek bir eğitim külliyesi oluşturan sayısız medrese yapıldı. Ayrıca İslami metinlerin öğretildiği

bir Dar'ül Hadis vardı. Hastane de üniversitenin bir parçası kabul ediliyor ve burada hastaların tedavisinin yanı sıra tıp eğitimi de veriliyordu. Dini kurumların ve üniversitelerin bulunduğu yerler bölgenin ticaretini de etkiliyordu. Koku, parfüm, mum satıcıları ve ayrıca deri tüccarlarıyla çarıkçıların yakınında yer alan kitapçı ve ciltçiler civarda toplanmışlardı. Ticari faaliyetler genelde Büyük Cami'nin etrafında yürütülmekteydi. Uzak yerlerden gelen tüccarlar, *funduk*'da geceliyorlardı ve ayrıca buraya yük hayvanlarını da getirebilirler ve mallarını da depolayabilirlerdi. 12. yüzyıldan itibaren funduk'un yerini perakende ve toptan satışların da yapıldığı hanlar aldı. Hanlar genellikle kentin içinde malları uzak ya da yakın yerlerden gelen hububat pazarının civarında yer almaktaydı. Ayrıca demir ve bakır işçiliğiyle ilgili ve her biri kendi çarşılarında bulunan dökümhaneler, demirciler, kalaycılar, bakırcılar gibi metal endüstrileri de bulunmaktadır. Tahta işçiliği ise, tornacılar, marangozlar, oymacılar ve ahşaptan ev eşyası imalatçıları gibi çeşitli zanaatkarların elindeydi. Ayrıca sokakta zeytin ve susam yağı sıkıcılarını da görmek mümkündü (Elisséef, 1997: 128).

Namaz kılınabilmesi için gerekli olan bazı koşullar İslam şehir yapısını büyük ölçüde etkilemiştir. Bunlar; abdest ya da gusül alınmasıyla sağlanan temizlik, namazın kılındığı vakte dikkat edilmesi, yüzün Mekke'ye çevrilmesi ve Cuma namazında bütün insanları alabilecek kadar geniş bir yerin bulunması. İlk gereklilik, bir Müslüman şehrinin tipik özelliği olan lavabo, havuz, çeşme ve hamamların kurulmasına yol açmıştır. İkincisi zaman ölçülerini yapan *muvaakit* ve Müslümanları namaza çağıran müezzinlerin varlığını gerekli kılmıştır. Ayrıca minarelerin ve bazı başkentlerde astronomi gözlemevlerinin kurulmasına neden olmuştur. Son iki koşul ise, camilerin ne şekilde inşa edilmesi gerektiğini belirlemektedir. İslam şehrinde cami, sadece namaz kılınan bir yer değil aynı zamanda şehrin güncel konularının konuşulduğu ve tartışıldığı bir buluşma yeri yani bir tür forumdur. Ayrıca her mevkiden yetişkin ve çocukların, genellikle geceleyin Kur'an-ı Kerim'den parçalar okumak ya da fakihin sohbetlerini dinlemek için

toplandığı bir dini eğitim merkezi olan camiler, dilenciler ve yoksullar için de cemaatin dağıttığı zekat ve yemeği alabilecekleri bir tür sığınaktır.³ Kuşkusuz bu gelişmeler tarihsel şartların bir dayatması değil, bilakis İslam'ın şehre bakışı ve şehirli kimliği ile doğrudan ilişkilidir. İslam tarihinde sözünü ettiğimiz şehirleşme hareketinin ilkelerini anlamak için öncelikle İslam'ın şehir hayatına, toplumsal yaşantıya ve medeniyete bakışını anlamak gerekir. İslam, her şeyden önce yerel düzeyde bir "cemaat", evrensel düzeyde de bir "ümme" telakkisine ve hedefine sahiptir. Bunun gerçekleştirilmesi ve yaşanır hale gelebilmesi için ise ibadetler ile teşvik edilmiş, hatta bazı durumlarda farz kılınmıştır. Meselâ; cemaatle kılınan namazın ferdi kılınan namazdan 27 derece daha faziletli oluşu ve Cuma namazının farzı ve ifası için şehir hükmünde yerin şart koşulması, bu durumu en açık biçimde teyit etmektedir. İslam'ın beş temel esasını teşkil eden oruç, zekat, hac ve namaz, sosyal boyutu olan ibadetlerdir. Bütün bunların kamil manada gerçekleşmesi, şehir yaşantısıyla mümkün olmaktadır (Michon, 1997: 29). Dolayısıyla dinsel ritüelleri kolaylaştıran İslam şehrinin Müslüman kimliğini pekiştirmesine yardımcı olması, bu etkileşimin ilişkisini açıklamayı şüphesiz gerekli kılmaktadır.

II. İslam Şehrinde Sosyal İlişkilerin Doğası

Şehir, her ne kadar mekansal anlamda tarihsel gelişiminin belli bir aşamasına tekabül eden bir yerleşim tarzı olarak ortaya çıksa da, sosyolojik anlamda hep bir hayat tarzına işaret eden, disipline edici bir

---

³ Üçüncü ve dördüncü yüzyıllar müslümanların eğitiminde en önemli gelişmelere sahne olmuştur. Bu dönemde cami eğitimi benzeri görülmemiş bir şekilde yaygınlaşmış; cami, ibadet yeri ve toplumsal merkez olmasının yanı sıra gerçek bir kamu üniversitesi haline gelmiştir. Camilerde kendi özel halkalarını oluşturmak üzere toplanan kişilerin kalitesi ve ürettiği seçkin yapıtlar bunun en iyi kanıtlarıdır (Naşabi, 1997: 89). Bu yönüyle camiler, günümüzdeki işlevlerinden çok daha farklı bir yapıya sahip olmakla birlikte, kurumsallaşması açısından bakıldığında, modern dönemde birçok kurumun yerine getirmeye çalıştığı fonksiyonu sadece camilerin yerine getirmeye çalıştığı görülmektedir.

sosyo-kültürel gerçeklik olmuştur. Bundan dolayıdır ki, şehir tanımlarında onun fiziki özelliklerinden çok, sosyal, kültürel anlamları ve hayat tarzları üzerine olan etkileri ön plana çıkar. Hatta şehrin belli başlı dillerdeki sözcük anlamları ile olgusal karşılıkları arasında kurulmaya çalışılan mütekebbiliyet ilişkisi de bu yüzden önem arz eder. Nitekim şehrin Arapça karşılığı olan “medine” ile şehir hayatının gerektirdiği “medenilik” kodları arasındaki dilbilimsel bağıntı literatürde oldukça geniş bir yer tutmaktadır (Çelik, 2012: 239). İslam şehri, tıpkı kadim çağın şehri gibi kendi yasalarına uyan cemaatten başka bir şey değildir. Dolayısıyla İslamiyeti kabul eden bütün Müslümanlara açıktır ve yalnız ya da grup içerisinde yaşayan, göçebe ya da yerleşik, köylü veya kentli her Müslümanın kendini yurttaşı olarak kabul ettiği ve hissettiği millete yani ümmete benzer (Michon, 1997: 13). Ancak günümüzde İslam şehri olgusu Batıdaki romantik Doğu algısı içinde nostalji yüklü bir alan olmuştur. Modernizmin aşırı rasyonel tavrı, bu nostaljinin devam etmesine neden olmuştur. İslam şehirleri üzerine bu ilginin artması bir çok çalışmayı da beraberinde getirmiştir. Sanat tarihçileri, arkeologlar, mimarlar, sosyologlar, şehir tarihçileri, ya tek bir şehri detaylıca incelemişler, ya bir mimari eseri en ince ayrıntısına kadar ele almışlar, ya da bir şehrin belli yönlerine yoğunlaşmıştır. Kuşkusuz bu çalışmalar İslam şehirlerinin anlaşılmasına önemli katkılar sağlamışlardır. Ancak İslam şehirlerini maddi kurumlar üzerinde yoğunlaşarak anlamaya çalışmak yeterli bir yaklaşım değildir. Çünkü İslam şehirlerindeki kurulu ilişkiler maddi müesseseler arasında değil, kişiler arasındaki insani bağlar üzerine bina edilmiştir.⁴ Avrupa

---

⁴ Sekülerleşme açısından bakıldığında batılılaşmanın etkisi, İslami ilim kavramsallığı içerisinde kutsal bir anlama sahip olan matematik dahil tüm bilgiyi, tamamen profan bir bilim kavrayışına indirgemek olmuştur. Mimar (imar eden; geleneksel anlamıyla ‘ümran’); ya da mühendis (yine geleneksel geometri anlayışına göre, Pisagorcu gelenekte yer alan geometriciye benzer şekilde bir ‘hendeseçi’) diye adlandırılan geleneksel kavrayışın yerini, bugün artık modern aletleri ve şatafatlı bürolarıyla modern figürler alırken; mimar hem hikmet ve hem de hünerle alakasını kesmiş, dünyevi matematik ve mühendislik teknikleriyle çalışan kişiye dönüştü (Nasr, 2001: 202-203).

medeniyetindeki maddi kurumlar arası ilişkiler yerine, İslam medeniyetinde insanlar ve guruplar arası ilişkiler üzerine bina edilen yapılar söz konusudur. Böyle bir İslam dünyası ancak etnik ve ruhi terimlerle tanımlanabilir. Bu sistemde önemli olan formel müesseseler değil, bizzat insanın kendisidir. Bundan dolayı İslam şehirlerini anlamak için fiziki plan ve mimari eserlerden daha çok onlara esas canlılığını ve hüviyetini kazandıran insanların, bu yapılar etrafında nasıl bir kültür, adab-ı muaşeret ve hayat geliştirdikleri üzerinde durmak gerekir (Demirci, 2003: 129-130). Geleneksel Müslüman şehirlerindeki hukuki kurumların fonksiyonları ve örgütlenmesi her yerdeki İslam cemaatinin hem bir kanun sistemi hem de ahlaki bir nizam olarak kabul edilen Şeriat'a uygun bir hayat sürme gayesini taşımaktadır. Bundan dolayıdır ki, İslam dünyasının dört bir yanındaki geleneksel şehir ve kasabalarda binaların ve yolların çakışması, birbirine çok benzemesi misali, kurumlarının ve fonksiyonlarının da önemli ölçüde kesiştiğini, birbirine benzediğini söyleyebiliriz (Abdurrahim, 1997: 60-61). İslam'da kutsal (ilahi) olan ile profan (dünyevi) olan arasında hiçbir ayırım bulunmadığından geleneksel İslam şehri, evden saraya, resmi binalardan camiye kadar şehir mimarisinin bütün alanlarına yayılmaktadır. İlahi ve dünyevi olan arasındaki birlik, Müslümanın ev mekanını hem sanatsal bakımdan hem de ibadet açısından caminin bir uzantısı kılmaktadır. İslam şehrinin kalbinde, ibadet için düzenlenen mekanlarla eğitim, zanaat, ticaret ve hatta özel hayat ve kültürel faaliyet için düzenlenen alanlar iç içe geçmiştir.⁵ Bugün birçok İslam şehrinin kalbinde yer alan

⁵ Müslüman toplumu, hayat felsefesini İslamiyetten almaktadır. İslam'ın en belirgin özelliği ise, daima tevhide önem vermesidir ki bu da, Tanrı'nın birliği ve hayatın ruhani ve dünyevi yönlerinin ya da dini olanla dünyevi olanın nihai birliğidir. Bu bağlamda İslam şehirlerindeki eğitim, İslamiyet'in bu özelliğini çeşitli bilimlerin uyumlu bir bütün halinde kabul edilmesiyle yansıtır. İşte bu kavramın etkisiyle camide bütün ilimlere yer veriliyordu. Tabi ki bazı konular diğerlerine nazaran daha önemliydi fakat hiçbiri kapsam dışı bırakılmamıştı. Ayrıca bilgi edinilmesi, "dini bir yükümlülük" olarak görülüyordu. Bu yüzden İslam toplumunda ulema, her zaman seçkin bir yere sahip olmuştur. Örneğin medrese, ilk olarak İran'ın Nişabur şehrinde ve ilk Selçuklu veziri Alparslan'ın başa geçmesiyle ortaya çıktığı kabul edilmektedir. Sonraları ise oğlu Melikşah devrinde de diğer medreseler kurulmuştur. Fakat medrese esas olarak vezir Nizamü'l Mülk ile özdeşleştirilir. Nizamü'l Mülk, MS. 1065-1067 tarihleri arasında inşa edilen

camii, medrese, pazar, evler vb. bu mekan ve fonksiyon birliğini hala gözler önüne sermektedir (Nasr, 2001: 205-206). Bütün Müslümanların ortaklaştığı kurumlar arasında dini esasların temelini teşkil eden dört esas vardır: Bunlar namaz, oruç, zekat ve hacdır. Bu dört ibadet şekli, ihtiyaç duyduğu kurumlara paralel olarak şehrin mimari ve sosyal yaşam ağının da *archesini* oluşturmaktadır. Mimari yapının kurgulanmasında diğerlerine nazaran daha işlevsel yere sahip olan namaz, İslam'ın özü, cemaatin muazzam yapısını oluşturan parçaların birbirini destekleyip tamamlamasına katkıda bulunan bir ibadettir. Namaz, mekansal olarak birliğe, bütünlüğe dönüşü ve namaz kılan müminin yüzünü Kible yönünde Mekke'ye dönmesi, bütün inananların Hz. İbrahim'in Tek İlah için inşa ettiği mabedin etrafında yeniden toplanmasını sembolize etmektedir (Michon, 1997: 27-28). Bu yapılar ve kurumlar içerisinde camiler en dinamik ve işlevsel rolleriyle dikkat çeken müesseselerdir. Sosyal bakımdan camiler, zaten şehrin en merkezi ve kalabalık noktalarında yer aldığından, günde beş vakit cemaatle dolup taşıyordu. Bu durum, şehir ahali için olağanüstü bir etkileşim, toplanma, karşılaşma, dertleşme imkanı sağlıyordu. Özellikle Cuma namazı için merkez camii veya Ulu Cami'de toplanarak, bütün şehir ahalisine tanışma, karşılaşma ve haberleşme imkanı vermektedir. Camilerin İslâm şehirlerinde yüklendiği bu çok yönlü misyonunun, yüzyılımızın ortalarına kadar büyük oranda devam ettirdi. Hatta, günümüzde bile bir çok İslâm şehirlerinde, camilerin tarihi misyonunu koruduğunu söylemek mümkündür. Fakat İslâm dünyasındaki kurumsal yapıların Batılılaşmasına paralel olarak camilerin kültürel, siyasi, iktisadi ve askeri kanatları koparılmıştır. Bütün çabalara rağmen hala camiler, dini misyonunun yanında bütün Müslüman dünyanın en önemli ve dinamik müesseseleri olarak zamana karşı direnmektedir.

---

en ünlü medresenin yani Nizamiye'nin kurucusudur. Nizamü'l Mülk ayrıca Irak'ta çok sayıda başka medreseler de kurduğu bilinmektedir (Naşabi, 1997: 93-96).

Bütün bir medeniyetin tarihinde hiç değişmeden ona eşlik eden ve onu pekiştiren temel bir müessese olan cami, hala İslâm toplumu için cemaat olmanın, dayanışmanın ve kardeşliğin simgesel bir ifadesidir. Aynı zamanda Müslümanların tevhit inancına dayalı ve cemaatleşme üzerine kurulu bir sosyal yapısı olduğunun da göstergesidir (Cansever, 2002: 93-95; Demirci, 2003: 138). Öyle ki yüzyıllar boyunca Müslüman dünyanın çeşitli yerlerinde bulunan tarihsel kanıtlar incelediğinde, İslami şehirlerin sıkı bir birlik duygusu ve sosyal dayanışması olan bütünleşmiş topluluklar olduğunu açıkça göstermektedir. Bu durum ise, şehirlerin çoğunlukla Müslüman olan sakinlerinin, ulemanın rehberliğinde, bilinçli bir şekilde toplumlarını İslamiyet'in dini ve sosyal değerlerine göre kurmaya çalışmalarının sonucuydu. Öyle ki herkesin bildiği üzere İslamiyet, sadece ırk ve sınıf ayrımını reddetmekle kalmıyor aynı zamanda izleyenler arasında bugün bile geçerliliğini koruyan, eş görülmelik bir dayanışma ve kardeşliği olumlu olarak desteklemektedir (Abdurrahim, 1997: 50). Bu kardeşlik ve dayanışma ruhunu tesis eden asıl aktörün cami olmasından dolayı mahalleli camide günde beş vakit namaz için bir araya gelir ki bu durum insanlar arasında tam bir dayanışma ve oto kontrol sağlar. Şehrin en küçük yerleşim modülü olan mahalle, bir birini tanıyan insanların, karşılıklı sorumluluk duygusu taşıyan bir topluluktan oluşur. İnsanı ortak bir dünya görüşünün ve kültürel potansiyelin içine iten ve yaşayarak öğrenmesini sağlayan unsur yaşadığı mahalledir. İslam şehir hayatında mahalle, ortak inançlar, yerleşik gelenekler, samimiyet ve saygı üzerine kurulu; organik yapısı ile kendi kendini kontrol eden ve yönetebilen bir yapı oluşturur. Mahallede herkesi bir birine karşı sorumlu, saygılı kılan da yine İslam'ın komşuluk hakları ile ilgili getirdiği değerlerdir. Belki de Müslüman şehirlerinin en karakteristik özelliklerinden birisi, komşuluk hukuku çerçevesinde gelişmiş olan güçlü birlik duygusu ve sosyal dayanışmadır. Batılı yazarların iddia ettiği gibi Müslüman şehirlerdeki ahali, ilk ordugah şehirlerdeki (Basra, Kufe, Fustat vs.) kabileci yapılar dışında bir birinden bağımsız kalabalıklardan oluşmamıştır. Herkes kendi muhitinin sevgi ve

sorumluluğunu taşımıştır (Stern, 1970: 25-50'den akt. Demirci, 2003: 144). Dolayısıyla sosyal varlıklar olarak kabul edilen geleneksel İslam şehirlerini, şüphesiz ki sakinleri arasındaki iyi gelişmiş, güçlü bir birlik duygusu ve sosyal dayanışma karakterize etmekteydi (Abdurrahim, 1997: 49). Ancak günümüzde Batılılaşmanın çürütücü etkisine maruz kalan müslümanların hassasiyetleri, ciddi biçimde kayba uğramıştır. Aslında bu noktada hala geleneksel İslam dünyasında yaşayan Müslümanlar bile, kendi geleneksel dünyaları dışındaki sanat formlarının değer yargılarıyla karşı karşıya geldiklerinde, aynı problemden muzdarip olmaktadır. İslam sanatında güzellik, İlahi Güzelliğin (Cemal) bir yansıması olarak değerlendirilir. "Allah güzeldir, güzeli sever" hadisi şerifi bu vurguya temel teşkil eden kaynaklardanır. Ayrıca güzellik, Hakikat'in ve onun tezahürlerinin temel bir boyutudur ve bu nedenle meşru her sanat eserinin zorunlu bir unsurudur. İslam, sanatın "ars", teknolojinin ise hala "techne" anlamına geldiği geleneksel batı'da olduğu gibi, asla güzelliği faydadan veya sanatı sanatçıdan ayrı düşünmez. Modernleşmeye bağlı olarak hassasiyetin azalması, birçok Müslümanın İslam sanatını karakterize eden bu iç güzellik, vakar, ahenk ve asalet duygusunu kaybetmesine yol açmıştır. Modernleşmiş Müslümanın Kahire'deki Sultan Hasan Cami'sini ya da İsfahan'daki Meydan'ı Nakş-ı Cihan'ı inşa edenlerin torunu olduğunu düşünmek neredeyse imkansız bir hale gelmiştir. Bütün bu değişimler sadece modern eğitim görmüş Müslüman mimarların zihinlerinde değil, aynı zamanda onların zengin ya da hükümet otoriteleri sınıfından çıkan ve İslam dünyasındaki yeni modern mimarının büyük bir bölümünü sipariş eden müşterilerinin zihinlerinde de kendini göstermektedir (Nasr, 2001: 203-204). Ancak biz müslümanların bu konudaki tavrı, İslami uygarlığa sadece bir inceleme konusu ve İslami şehre de tarihi mirası barındıran canlı bir müze olarak değil de, ahlaki değerlerini ve kültürel kimliklerini modern ekonomik gelişme sürecinde insanca bir hayat, toplumsal refah ve adalet isteklerinden ayırmayan İslam dünyasındaki milyonlarca

insana inanç ve ilham veren yaşayan bir varlık olarak bakılması olmalıdır.⁶

Sonuç

Mesnevi’de geçen bir hikaye, şehirlerin öz-doğasının insanın kimliğini belirleyebileceği üzerinde durmaktadır. Hikayeye göre hastasını tedavi eden hekim önce ona memleketini sorar. Sonra ekler: “Çünkü her memleket halkının ilacı, başka başkadır” (Mevlana, 1991: 12’den akt. Alver, 2012: 19). Her memleket kendine özgü bir ruhla var olur ve o memleketin havası-suyu, iklimi, yaşam şekli, hissiyatı dolayısıyla ilacı, dermanı farklı olur. Kimlik de böyle bir husustur nihayetinde; oranın özgünlüğünü ve biricikliğini ifade eder. Kentlerin adları gibi yaşam tarzları da farklıdır; her birinin kendi özelinde hayat bulduğu görülür (Alver, 2012: 19-20). İslam şehirlerinde yaşanan kimlik bunalımı, kentlerin oluşumunda yer alan imgelemin karmaşasından kaynaklanmaktadır.⁷ Muhayyile (imgelem) konusunda, kutsal olanı dışlayan bir süreç, hemen hemen aynen gözlemlenmektedir. Aslında geleneksel Müslümanın muhayyilesi, çoğunlukla Kur’an-ı Kerim’den çıkarılan formlar ve sembollerle belirlenir ki mü’minin ruhu, esasen

---

⁶ Bugün maalesef İslam dünyasındaki çoğu toplumun Batı karşısında bir aşağılık kompleksi yaşadığını belirtebiliriz. Söz konusu toplumlar genellikle, örneğin çöl ortasında camla kaplı yüksek bir bina inşa etmek gibi iktisadi açıdan hiç de mantıklı olmayan ancak kabul görmelerini sağlayacak prestij göstergeleri olarak, Batılı mimari formları ortaya koyma gayreti içerisinde dirler (Nasr, 2001: 207). Ancak yeniden İslam şehri ruhunun canlandırılması, sadece dinin toplumsal yapıdaki merkezi konumunu tekrardan tesis etmekle kalmayacak aynı zamanda Müslüman kimliğinin sağlam temeller üzerine oturmasına da katkı sağlayacaktır.

⁷ Kent kimliği bir bileşendir ve belli başlı aktörlerin ortaklaşa ürettiği bir zemindir. Kimliğin oluşumu bir süreci işaret eder; bir yaşanmışlık yani tarihsellik ve bir dünya algısı, tasavvur, hayat anlayışı kimliğin yapıcı elemanlarıdır. Kent kimliği dinamik bir yapıdır; bir kez oluşup öylece kalmaz, zamanla kimlik unsurlarında değişimler olabilir. Kent kimliğinin kaynakları arasında coğrafi ve mekansal özellikler, tarih, toplumsal ve kültürel özellikler, nüfus karakteri, üretim ve tüketim biçimleri, iklim ve elbette hayata yön veren tüm değerler sayılabilir (Alver, 2012: 19).

kutsal kitabının birbirine örülü belirli temel formüllerinden oluşur. Bu formüller Müslümanın iç varlığını, Allah ve onun yarattığı evren karşısındaki temel tavır alışlarla doldurmaktadır (Nasr, 2001: 203-204). Ancak modern Müslümanın imge dünyası, seküler değerlerle hemhal olan ve pragmatik yönelimler sergileyen bir ontolojiye sahiptir. Öyle ki geleneksel Müslümanın zorunlu olarak olmasını dilediği bir şey, modern Müslümanın zihninde bir karşılık bulamamakla birlikte, gereksiz ve anlamsız görünmektedir.

Sonuç olarak denilebilir ki şehirler, insanın faziletli ve ideal hayat tasavvurunun bir pratiği olarak ortaya çıkarlar. Her insan hayal ettiği mükemmel hayatı etrafında kendi dünyasını kurmaya çalışır. Durum böyle olunca şehir insanın inandığı değerlere göre yaşadığı mekanın düzenlenmesi olarak karşımıza çıkar. İslam şehirlerinde bu durum öylesine yaygın ve etkilidir ki bahçe duvarının yüksekliğinden, evin pencerelerinin yönüne ve şekline kadar her ayrıntıya kadar yansır. İslam şehirleri, aynı zamanda içinde gelişen kurumları ile Müslüman bireyi yoğuran ve şekillendiren bir mektep gibidir. Bir tarafta Cami etrafında akıp giden hayata kitlesel katılım, diğer tarafta loncaların İslami ilkelerden beslenen esnaf ahlâkını ticarî hayatta hakim kılma çabaları, dayanışmacı toplum yapısı ve mahallelerin organik ve yüksek aidiyet sunan kimlikleri; o şehirde yaşayan herkes üzerinde bir kimlik oluşturur. Bu haliyle İslam şehirleri Müslüman toplumlar için yaşayarak öğrenilen büyük bir mekteptir. Kurumlar, sosyal yapılar, gelenekler, alışkanlıklar ve ilişkiler, o şehirde yaşayan herkese bir kimlik ve bir şahsiyet sunarlar. Bugün Müslüman halklar kendi medeniyetlerini tekrar dirilteceklerse, bu öncelikle her yönüyle özgün bir gündelik hayat kurmayı ve kendi bilgisini üretecek bir bilgin ve insan tipini yetiştirmeyi gerekli kılmaktadır. Tarihsel tecrübemiz bunun ancak bir şehir hayatı ve ilerlemiş bir şehir kültürü içinde mümkün olacağını gösteriyor (Demirci, 2003: 146). Bunun imkanı ise, gerçek İslam sanat ve mimarisinin yardımıyla, İslam dünyasındaki şehirlerin büyük bölümünü istila eden kaosu ve karanlığı, öteden beri geleneksel İslam şehrini karakterize eden

ışık, mekan ve formun ahengine dönüştürme yoluyla gerçekleşecektir (Nasr, 2001: 209). İslam dünyasındaki şehir problemini düzeltmek için, uluslararası olduğu iddiasıyla Batı mimarisini uygulayan ve adları tesadüfen Muhammed, Ali veya Ahmet olan mimarlardan çok özellikle İslam mimarisine tutkun erkek ve kadınlardan oluşan İslam mimarları yetiştirmekten daha kesin bir çözüm elbette düşünülemez.⁸ İslam mimarlarını eğitmek, sırasıyla bu alandaki eğitim kaynaklarını kullanıma hazır hale getirmeyi gerektirir. İslam toplumunun büyük bir çoğunluğu hala İslam mimarisinin şaheserlerine hayranlık duymaktadır. Dolayısıyla şehirler, abideler ve mesken projeleri geliştirebilecek; nüfuz patlaması, şehirlere göç, üretim tarzlarındaki değişmeler ve diğer unsurların doğurduğu diğer mimari taleplere cevap verebilecek mimar ve şehir planlamacıları yetiştirmek üzere İslam mimarisi okulları ortaya koymada bir takım avantajlar sağlayabilir (Nasr, 2001: 208). Dolayısıyla insanın yaşadığı mekanla bütünleştiği ve mekan kültürünün yardımıyla şekillenen günümüz insanları, böylelikle insani ve İslami bir şehir ortamına sahip olmakla kendi doğasına uygun yaşam tarzlarını da tesis etmeyi başaracaktır.

---

⁸ Nasr'a göre (2001: 203) geleneksel İslam mimarisinin bilgisi esnaf loncalarında ve bazı insanların sinesinde hala yaşıyorken, İslam dünyasındaki üniversitelerde geleneksel İslam mimarisinin ve ilkelerinin ciddi bir biçimde öğretilmediği tek bir mimarlık okulunun bulunmaması kayda değer bir hadisedir. O halde yapılması gereken somut projeler etrafında kafa yorarak atılacak adımlar, müslümanların geçmişe bir nostalji olarak bakmalarını değil, Müslüman kimliğinin yeniden üretilmesine ciddi katkılar sağlayan yaşanabilir mekanlara ve şehirlere erişimi kolaylaştıracaktır.

Kaynaklar

- ABDURRAHİM Muddesir (1997), "Hukuki Kurumlar", *İslam Şehri*, çev. Elif Topçugil, Haz. R. B. Serjeant, İstanbul: İz Yayınları
- ALVER Köksal (2012), "Kent İmgesi", *Kent Sosyolojisi*, ed. Köksal Alver, Ankara: Hece Yayınları
- BULAÇ Ali (1993), *Din ve Modernizm*, İstanbul: İz Yayınları
- CAN Yılmaz (1995), *İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları
- CANSEVER Turgut (2002), *Kubbeyi Yere Koymamak*, İstanbul: İz Yayınları
- CHALMETA Pedro (1997), "Pazarlar", *İslam Şehri*, çev. Elif Topçugil, Haz. R. B. Serjeant, İstanbul: İz Yayınları
- ÇELİK Celalettin (2012), "Şehir ve Din", *Kent Sosyolojisi*, ed. Köksal Alver, Ankara: Hece Yayınları
- DEMİRCİ Mustafa (2003), "İslam'da Şehir ve Şehrin Sosyal Dinamikleri", İstanbul: İstem Dergisi, sayı. 2, s. 129-146
- DURİ Abdulaziz (1997), "Hükümet Kurumları", *İslam Şehri*, çev. Elif Topçugil, Haz. R. B. Serjeant, İstanbul: İz Yayınları
- ELISSEEF Nikita (1997), "Fiziki Plan", *İslam Şehri*, çev. Elif Topçugil, Haz. R. B. Serjeant, İstanbul: İz Yayınları
- MİCHON Jean Louis (1997), "Dini Kurumlar", *İslam Şehri*, çev. Elif Topçugil, Haz. R. B. Serjeant, İstanbul: İz Yayınları
- NASR S. Hüseyin (2001), *Modern Dünyada Geleneksel İslam*, çev. S. Büyükduru, İstanbul: İnsan Yayınları
- NAŞABİ Hişam (1997), "Eğitim Kurumları", *İslam Şehri*, çev. Elif Topçugil, Haz. R. B. Serjeant, İstanbul: İz Yayınları